

ROUTE

EDUCATIONAL & SOCIAL SCIENCE JOURNAL

ISSN: 2148-5518

Volume 11, Issue 5, September 2024, p. 152-171

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3580>

Article History:

Received

12/08/2024

Accept

25/09/2024

Available

online

30/09/2024

COMPARISON OF PROPHETIC EDUCATIONAL METHODS IN ISLAMIC EDUCATION WITH THE MODERN EDUCATION SYSTEM

CUMHURİYET DÖNEMİ DİN DERSİ KİTAPLARINDA AHİRET KAVRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Selin Tabaş¹

Abstract

During the Republican era, the concept of the afterlife in religious texts reflected the political, social, and educational changes of the time. The process of secularization, which began with the Law on the Unification of Education (Tevhid-i Tedrisat Kanunu) in 1924, necessitated the reorganization of religious education content. The belief in the afterlife was addressed in books through topics of morality and virtue, marking a transition from traditional Islamic education to a secular approach. After the 1950s, with the growing interest in religious values, the concept of the afterlife was incorporated into texts supported by the Qur'an and Hadith to promote individual morality and social order. In line with the principle of secularism, the aim was for students to understand the fundamental principles of religion with a critical and rational perspective.

Keywords: Republican era, Concept of the afterlife, Course, Textbook.

Özet

Cumhuriyet döneminde dini kitaplarda ahiret kavramı, dönemin siyasi, sosyal ve eğitimsel değişimlerini yansıtmaktadır. 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlayan laikleşme süreci, din eğitiminin içeriğinin yeniden düzenlenmesini gerektirmiştir. Ahiret inancı kitaplarda ahlak ve fazilet konuları üzerinden ele alınmış, geleneksel İslami eğitimden laik bir yaklaşıma geçilmiştir. 1950'lerden sonra dini değerlere artan ilgiyle ahiret kavramı, Kur'an ve hadislerle desteklenerek bireylerin ahlakını ve toplumsal düzeni teşvik etmek amacıyla işlenmiştir. Laiklik ilkesine uygun olarak, öğrencilerin dinin temel ilkelerini eleştirel ve rasyonel bir bakış açısıyla kavramaları hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet dönemi, Ahiret kavramı, Ders, Kitap.

GİRİŞ

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Çanakkale. slnbyramoglu@hotmail.com, ORCID: 0009-0004-1479-4742

Cumhuriyet döneminde ahiret kavramının dini kitaplarda ele alınışı, dönemin siyasi, sosyal ve eğitimsel açılımlarının bir yansımasıdır. Cumhuriyetin ilanından sonra laiklik ilkesine uygun olarak din eğitimi yeniden düzenlenmiş, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimin laikleşmesi sağlanmıştır. Bu süreçte, İslam'ın temel inançlarından biri olan ahiret, dini kitaplarda ahlak ve fazilet çerçevesinde ele alınmış ve Kur'an ve hadisler ışığında işlenmiştir. Din eğitimi müfredatında ahiret kavramı, seküler bir perspektifle sunulmuş, öğrencilerin eleştirel ve rasyonel düşünme becerilerini geliştirmesi hedeflenmiştir. Araştırmanın amacı, Cumhuriyet döneminde ahiret kavramının dini literatüre nasıl dahil edildiğini ve bu sürecin toplumsal ve ahlaki gelişim üzerindeki etkilerini incelemektir.

AHİRET İNANCI İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Ahiret kavramı, insanların ölümden sonra kalıcı olarak yaşayacakları yer ve yeniden dirilişten sonra adanmış bir varoluşu ifade eder. Ölüm, sonun değil, daha kapsamlı bir varoluşa geçişin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu süreç, kıyametten sonra meydana gelen "diriliş, hesap, cennet ve cehennem" gibi olayları içerir. Kur'an, ölümden sonraki hayatı iki aşamalı olarak tasvir eder: biri dünya benzeri ama geçici olan bir ara dönem, diğeri ise İsrail'in sūr'a ikinci kez üflemeyle başlayan sonsuz yaşamdır. Alimler, ahiret hayatının çeşitli aşamalarını farklı şekillerde yorumlamışlardır (Çapku, 2009: 21; el-Müminün, 23/100; Fersahoğlu, 2022:342; Gölcük, Toprak, 2001: 439). Ahiret hayatı, dünya yaşamının sona ermesinden sonraki dönemi ifade eder ve kabir ile kıyamet hayatını kapsar. Ayrıca, ikinci Sur'un üflenmesiyle başlayıp sonsuza dek sürecek olan bir hayat anlamına da gelir (El-Hüd, 11/105-108).

Kur'an, iman esaslarını vurgularken ölümden sonraki hayata dikkat çeker. Nisa Suresi 136. ayette, Allah'a, peygamberlere, kutsal kitaplara ve ahiret gününe iman etmenin önemi belirtilir; aksi takdirde sapkınlığa düşüleceği ifade edilir. Kur'an'da "ahiret" kelimesi "dünya" ile birlikte 115 kez geçer, bu da dünya ve ahiret arasındaki dengeyi korumamız gerektiğini gösterir. Dünya hayatının geçici ve ahiretin ebedi olduğu, dünya hayatının ahiret için bir hazırlık olduğu ve ahirete inanmayanların acı bir azaba uğrayacağı Kur'an ayetleri ve hadislerle vurgulanır. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) de dünya malına düşkün olmamak, mümin için dünyanın zorluklarını ve cennet ile cehennem niteliklerini açıklayan hadisler söylemiştir. Bu hadisler, ahiretin dünya hayatına göre üstünlüğünü ve müminlerin bu dünya için değil, ahiret için çalışmalarını gerektiğini anlatır. (Fersahoğlu, 2022: 340; El-Duha, 93/4; Altıntaş, 2003: 129-159).

Berzah, "engel" anlamına gelir ve ölümlerle kıyamet arasında, dünya ile ahiret arasındaki dönemi ifade eder. Kur'an'da üç yerde geçen berzah, iki denizi ayıran set veya ölüm ile yeniden diriliş arasındaki süre olarak tanımlanır (Çölgeçen, 2013: 174). Kıyamet, k-y-m kökünden türeyen bir terim olup, dünyanın kozmik düzeninin değişmesi ve ölümlerin diriltilmesiyle başlayan sonsuz bir hayatı ifade eder (Topaloğlu, 1991: 516-522). Kur'an, kıyametin yakın olduğunu ve zamanının bilinmediğini vurgular. Kıyamete inanmak, insan davranışlarını etkiler; çünkü kıyametin yokluğunda ahiret düşüncesi ve adalet kavramı zayıflar. Kıyamet günüyle ilgili ayetler, bu olayın dehşetini hatırlatarak insanları sorumlu ve ahlaki davranışlarda bulunmaya teşvik eder. Kur'an'da kıyamet alametleri, dini inancın azalması ve kötülüğün artması gibi küçük ve büyük işaretler olarak ikiye ayrılır. Kıyamet inancı, insanların kötülük yapmaktan kaçınmalarına ve suç oranlarının azalmasına katkı sağlar, çünkü bu inanç, hem dünya hem de ahirette cezadan korkmalarına neden olur (el-Bakara, 2/, 174,212; el-Âl-i İmran, 3/55, 77, 185, en-Nisa, 4/87; Varlı, 2005: 112; Bal, 2017: 33).

Ba's, "uyandırmak" ve "diriltmek" anlamına gelen bir terim olup, genellikle Allah'ın ölülerini diriltmesi bağlamında kullanılır. Tarih boyunca insanlar, yeniden dirilişi anlamakta zorluk çekmiş ve bu konuda şüpheye düşmüşlerdir. Dirilişi inkar etmek, aynı zamanda Allah'ın varlığını ve birliğini inkar etmek anlamına gelir. Kur'an, dirilişi inkara karşı çeşitli deliller sunarak bu inancı savunur. Ahiret inancı, insanların psikolojisi ve davranışları üzerinde olumlu etkiler yapar; zorluklara karşı direnci artırır. Güncel araştırmalar, bu inancın her yaş grubunda olumlu düşünce ve davranış değişikliklerine yol açtığını göstermektedir. Seküler toplumlarda ahiret bilinci azaldıkça, ölüm korkusu bastırılmaya çalışılır, ancak dini inanç, ölümden sonraki hayata dair güvence sağlar. Bu inanç, ölümün belirsizliğine açıklık getirir ve kişisel sorumluluğu pekiştirir. (Topaloğlu, 1992: 98-100; Çelebi, Topaloğlu, 2010: 33; Yâsîn, 36/78; el-Meryem, 19/66-67; el-Ankebût, 29/19-20; Yâsîn, 36/77-79; el-Kaf, 50/15; el-Mü'min, 40/57; Zuhuruf, 43/9-11; el-Ahkâf, 46/33; İsrâ, 17/49-52; Hac, 22/5-7; Köylü, 2004: 5-95; Karaca, 2000: 197).

Haşir, kıyamet sonrasında diriltilecek insanların yargılanmak üzere Allah'ın huzurunda toplanmasını ifade eder. Kıyamet günü, herkesin bireysel olarak hesap vereceği bir zaman dilimidir. Kur'an'da kıyametin gerçekliğine vurgu yapılır ve bu olayın gerçekleşeceği belirtilir. İnsanlar dünyadaki eylemlerinin sonucunu göksel bir meydanda göreceklerdir. Müminler, kıyamete inanarak, davranışlarını bu bilinçle şekillendirebilir ve eylemlerini olumlu yönde değiştirebilir. Kur'an'daki kıyametle ilgili ayetler, dünya malının geçici olduğunu ve manevi gelişimin önemini vurgular. (Toprak, 1997: 416-417; Al-i İmran, 3/9; Kehf, 18/42-49; Yasin, 36/53; Tâ Hâ, 20/124-126; Âl-i İmran, 3/106-107; Abese, 80/38-43)

Cennet ve cehennem, İslam'da ahiret inancının merkezinde yer alan kavramlardır. Bu iki kavram, dünya hayatının sonunda insanları bekleyen ebedi yaşamın iki zıt yönünü temsil eder. Cennet, müminler için ödül, cehennem ise günahkârlar için ceza yeridir. Kur'an'da cennet, içinde nehirler akan, huzur ve mutluluk dolu bir yer olarak tasvir edilir (Topaloğlu, 1993: 227-233). Cehennem ise ateşle dolu, acı ve azap verici bir mekân olarak betimlenir. İslam inancına göre, cennet ve cehenneme kimin gideceği, kişinin dünya hayatındaki inançları ve amellerine bağlıdır. İyilik yapanlar, Allah'a iman edenler ve O'nun emirlerine uyanlar cennete girerler. Buna karşın, inkâr edenler, zalimlik yapanlar ve Allah'ın emirlerine karşı gelenler cehenneme atılırlar. (Topaloğlu, 1988: 543; Çapku, 2009: 21; el-Müminün, 23/100).

Cennet, Kur'an'da çok çeşitli nimetlerle donatılmış, ebedi mutluluk mekânı olarak tanımlanır. Cennet ehlinin orada hiçbir sıkıntı ve üzüntü yaşamayacağı, sonsuz bir huzur ve sevinç içinde olacakları belirtilir. Ayrıca, cennet ehline, dünya hayatında arzuladıkları her şeyin verileceği, ancak cennet nimetlerinin dünya nimetleriyle kıyaslanamayacak kadar üstün ve güzel olduğu vurgulanır (Yavuz, Çelebi, Topaloğlu, 2016: 39; Şahin, 1993: 374; Kıyâme, 75/22-23; Abese, 80/33-42).

Cehennem ise günahkârlar için hazırlanmış, acı ve azapla dolu bir yer olarak tarif edilir. Kur'an'da cehennemin ateşle dolu olduğu, oradakilerin sürekli olarak acı çekeceği, orada ne serinlik ne de içilecek bir şey bulamayacakları belirtilir. Cehennem ehlinin, pişmanlık duyacağı, dünyada yaptıklarından dolayı azap çekecekleri ve hiçbir kurtuluşun olmadığı bu yerden çıkamayacakları ifade edilir (Nisâ, 4/56; Mülk, 67/6-8; Duhân, 44/47-50; Zümer, 39 /73). Cennet ve cehennem kavramları, İslam'da insanlara dünya hayatında doğru yolu göstermeyi ve ahiret inancını pekiştirmeyi amaçlar. İnsanlar, bu iki yerin varlığına inanarak,

hayatlarını ona göre şekillendirmeli ve Allah'ın rızasını kazanmaya çalışmalıdırlar (Yazır, 2000: 154; Topaloğlu, 1993: 376; Çiftçi, 2000: 213-216).

Ölümünden sonra sonsuz hayata olan inanç, bireylere sadece ahirette mutluluk vermekle kalmaz, aynı zamanda Yaratıcı'ya karşı sorumluluk duygusunu pekiştirerek toplumsal kötülükleri önlemede caydırıcı bir rol oynar (Koç, 2001: 161). Bu inanç, müminlerin davranışlarını düzenleyip iyiliğe yönlendirmesine ve kötülükten kaçınmasına yardımcı olur. Ahiret inancı, insanların dünya hayatına bakışını değiştirir, manevi değerleri ve ahlaki üstünlüğü ön plana çıkarır. Kur'an, kıyamet ve ahiret inancını vurgulayarak insanların sorumluluk bilinciyle hareket etmelerini sağlar (En-Nisa, 4/14; Toprak, 1997: 22-28; Bayraklı, 1999: 60). Ahirete inanmayanlar genellikle dünyevi zevklere ve çıkarlarına odaklanırken, inananlar ahiretteki hesap günü düşüncesiyle hareket ederler. Ahiret inancı, dünya hayatının geçici olduğunu hatırlatır ve insanları ahlaki değerlere yönlendirir. Sonuç olarak, bu inanç, hem bireysel hem de toplumsal hayatı olumlu yönde şekillendirir ve sorumluluk bilincini geliştirir (Zilzal, 99/1-5, el-Hakka, 69/13-16, en-Nebe, 78/18-20, el-Mearic, 70/8-9, et-Taha, 20/105-107).

Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Kitapları

Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Kitapları başlıklı bu bölüm, dinin tanımından başlayarak, Türkiye'deki din eğitimi ve din dersi kitaplarının içeriği ve pedagojik yaklaşımlarını ele almaktadır (Holm, 2007: 11; Ünver, 1999: 94; Birand, 1957: 128, Karaca, 2010: 125).

Dinin bireysel ve toplumsal yönlerinin ayrılmaz olduğu belirtilirken, dinin, bireylerin yaşam tarzlarını ve toplumsal davranışlarını şekillendirdiği ifade edilmektedir. Din Dersi Kitaplarına Genel Bakış kısmında, Türkiye'deki din eğitiminin tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. 1982 Anayasası ile din eğitiminin zorunlu hale gelmesi, dini kitapların içeriğini ve metodolojisini etkilemiştir. Bu kitaplar, İslam'ın temel kavramlarını, Kur'an ayetlerini, peygamberlerin hayatlarını ve evrensel değerleri içermektedir (Hood, 1958: 18-20; Okumuş, 2010: 64-65; Yavuz, 1982: 88, Pargamanet, 2005: 289; Yapıcı, 2007: 19; Polat, 2013: 4; Tarhan, 2010: 20).

Pedagojik Yaklaşım bölümünde, din dersi kitaplarının öğrenci odaklı bir öğretim yöntemi benimsediği ve öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeyi amaçladığı belirtilmektedir. Ancak, bu kitaplar laiklik ilkesi, içerik çeşitliliği ve pedagojik yetersizlikler açısından eleştirilmektedir. Din dersi kitapları, Türkiye'deki din eğitiminin temel kaynakları arasında yer almakta olup, içerik ve pedagojik açıdan sürekli gelişim göstermesi gerektiği vurgulanmaktadır. (Kurt, 2008: 75; Günay, 1999: 99; Coşkun, 2008: 15; Keskin, 2004: 10).

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de din eğitimi ve din dersi kitaplarının gelişimi, laiklik anlayışıyla şekillenmiş ve zamanla önemli değişiklikler geçirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler kapatılmış ve devlet okullarında din eğitimi müfredattan çıkarılmıştır. Ancak, 1949'da toplumdaki talebi karşılamak için din dersleri tekrar seçmeli olarak eklenmiştir. (Öztürk, 2005: 25-26).

1982 Anayasası ile din eğitimi ve ahlak bilgisi dersleri zorunlu hale getirilmiştir. Bu dönemde hazırlanan dini kitaplar, genellikle İslam öğretisi, Kur'an ve Hadisler, peygamberlerin tarihi ve ahlak konularını ele almıştır. Ancak, içerik çeşitliliği ve pedagojik yeterlilik açısından eleştiriler almış ve sürekli olarak revize edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (https://ttb.org.tr/udek/makale_goster.php?Id=44; Gündüz, 2010: 46; Kaya, 2017: 38).

1920'ler ve 1930'lar boyunca, ilkokul müfredatı çeşitli revizyonlar geçirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı'dan miras kalan müfredat, Cumhuriyet felsefesine uygun hale getirilerek kullanılmıştır. 1924 ve 1926 yıllarında ilkokul müfredatında önemli değişiklikler yapılmış, 1926 müfredatı eğitimde yenilikçi bir yaklaşım getirmiştir. Din dersleri de bu süreçte müfredata dahil edilmiştir (Neziroğlu, Yılmaz, 2013: 47; Alp, 2017: 34-35; Binbaşoğlu, 1999: 152). Bu dönemde, eğitimde laiklik ve din eğitimi arasındaki dengeyi bulma çabası sürmüştür. Din eğitimi kitapları, laiklik ilkesiyle çatışmalar ve pedagojik yetersizlikler nedeniyle eleştirilmiş, ancak zamanla daha kapsayıcı ve pedagojik açıdan gelişmiş içerikler sunulmaya çalışılmıştır (Alp, 2017: 39).

1922 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Umûr-ı Maarif Nezareti tarafından düzenlenen Maarif Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda, yeni bir eğitim müfredatı başlatıldı. Bu müfredat, Osmanlı İmparatorluğu'nun son müfredatı olan 1913 Mekatib-i İbtidaiyye müfredatına benzer bir yapıda oluşturulmuş ve 1924 yılına kadar geçerli olmuştur. Müfredatın amacı, öğrencilere ulusal ve entelektüel bir temel kazandırmak, yükseköğrenime hazırlamak ve çevrelerine değer katacak yetenekler kazandırmaktır (TBMM Hükümeti Umur-ı Maarif Vekaleti, 1922: 6; Alp, 2017: 281).

1922 müfredatında, din dersleri haftalık ders sayısı olarak yeniden düzenlenmiş; Osmanlı'nın son müfredatındaki ders sayısına göre bazı farklılıklar getirilmiştir. Din derslerinin içeriği, inanç, ibadet, ahlak, muamelat ve siyer konularını dengeli bir şekilde kapsamakta olup, ilkokul mezunu bir öğrencinin günlük yaşamında ihtiyaç duyacağı temel dini bilgileri yeterli düzeyde içermektedir. Öğretmenler için hazırlanan konu merkezli bu müfredatta, derslerin işlenişi ve öğretim yöntemlerine dair ayrıntılar verilmemiş, ancak genel olarak derslerin hedefleri belirgin bir şekilde ifade edilmiştir. Program, Cumhuriyet dönemi müfredatlarına göre daha detaylı ve geniş kapsamlı bir yapıya sahiptir (Alp, 2017: 282).

1924 İlkokul Müfredat Programı ve Din Dersleri: Cumhuriyet Dönemi'nin ilk eğitim programı, Osmanlı'nın son programına dayanan geçiş dönemi niteliğindedir. Zorunlu eğitim süresi 5 yıla indirilmiş, derslerde bazı değişiklikler yapılmıştır. Din dersleri ikinci sınıftan itibaren verilmiş, ancak Kur'an ve din derslerinin saatleri önceki programlara göre azaltılmıştır. Dini eğitim, öğrencilere İslam sevgisi aşılmasını hedeflemiş, ancak önceki müfredatlara göre daha sınırlı bir yer tutmuştur (Alp, 2017: 46-50).

1926 İlkokul Müfredat Programı ve Din Dersleri: Cumhuriyet'in milliyetçi, halkçı, inkılapçı ve laik bir nesil yetiştirme hedefiyle hazırlanmış kapsamlı bir programdır. Din dersleri sayıca azaltılmış, derslerin amacı çocuklara Allah'a şükran duygusu ve İslam sevgisi aşılmasını olarak belirlenmiştir. Ayrıca batıl inançlarla mücadele, İslam'ın doğru anlaşılması ve dini pratiklerin sosyal yardımlaşmaya yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Programda din eğitimi daha detaylı işlenmiş, ancak önceki programlara göre daha az saat ayrılmıştır (Doğan, 2003: 612-614; Ergün, 1982: 63).

1926 müfredatında din dersleri belirli sınıflarda zorunlu iken, 1930 müfredatında bu dersler seçmeli hale getirildi ve derslerin süresi kısaltıldı. Din eğitimi daha çok ahlaki ve sosyal yönere odaklanarak "iyi vatandaş" yetiştirme amacına yönelik hale getirildi. 1930'larda bu dersler şehir okullarından tamamen kaldırıldı. Ayrıca, din derslerinin içeriğinde Allah'a iman, Hz. Peygamber'in hayatı ve ahlaki değerleri, İslam dininin esasları gibi konular ele alındı, ancak ibadet ve ahiret gibi temel dini öğretiler müfredata sınırlı olarak dâhil edildi. (Yürük, 2010: 75; Binbaşoğlu, 1995: 145; Alp, 2017: 53).

1930'lu yıllarda köy okulları için müfredat da değiştirildi, ancak köy okullarında din dersleri şehir okullarına göre daha uzun süre varlığını sürdürdü. 1938 yılına kadar köy okullarında din dersleri haftada yarım saat okutuldu, sonrasında ise tamamen kaldırıldı. Din eğitiminin kalitesi ve kapsamı zamanla azaldı, bu da eğitim sisteminde dini eğitimin etkisinin azalmasına yol açtı (Alp, 2017: 63; Doğan, 2003: 616; İlk mektep Müfredat Programı, 1948: 229-231).

Ahret kavramı, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan dini eğitim kitaplarında ele alınıyor. Ahiret inancı, İslam inancında ölüm ve diriliş, kıyamet günü, cennet ve cehennem, mizan ve amel defteri gibi temel unsurları içeriyor. Ahiret inancı, farklı yaş gruplarına uygun olarak açıklanıyor; ilkökul seviyesinde basit bir dille ele alınırken, ortaokul ve lise seviyelerinde daha karmaşık bir anlatımla işleniyor. Eğitimde kullanılan yöntemler arasında anlatım, soru-cevap ve grup çalışmaları yer alıyor (Cicioğlu, 1985: 37; Başar, 2004: 190; Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 1938: 3-4; Zengin, 2017: 117).

Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Kitaplarında Ahiret Kavramının Açıklanması

Cumhuriyet dönemi Türkiye'de dini eğitim kitaplarında ahiret kavramının nasıl ele alındığını incelemektir. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte Türkiye'de laik bir eğitim sistemi benimsenmiş ve dini eğitim müfredattan çıkarılmıştır. Ancak zamanla, özellikle 1949'dan itibaren, din eğitimi yeniden okullarda yer almaya başlamıştır (MEB, 1924.Tevhid-i Tedrisat Kanunu,https://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilapları/egitim/tevhidi_tedrisat.htm)

Ahiret kavramı, dini eğitim kitaplarında önemli bir yer tutmaktadır ve bu kitaplarda farklı yaş ve gelişim düzeylerindeki öğrencilere ahiret inancı basit ya da daha detaylı biçimlerde öğretilmektedir. Bu öğretim süreçleri, öğrencilerin dini anlayışlarını güçlendirmek ve ahlaki değerlerini pekiştirmek amacı taşır (Dönmez, Özyurt, Taş, 2023: 81-85).

Cumhuriyet dönemi boyunca dini eğitim kitaplarında ahiret kavramının ele alınışı, dönemsel değişikliklere ve müfredat güncellemelerine bağlı olarak evrim geçirmiştir. 1924'ten günümüze kadar geçen süreçte, ahiret inancının öğretimi konusundaki değişiklikler, hem din eğitiminde hem de ahlaki eğitime verilen önemin bir yansımasıdır. 2005 ve 2018 yıllarında yapılan müfredat güncellemeleri, özellikle ahiret inancının öğrencilere öğretilmesi konusunda önemli değişiklikler getirmiştir. (Gündüz, 2010: 41; Zengin, 2017: 154; Ayhan, 2004: 146; MEB, 2010: 53; Gürel, 2020: 387-389; Avcı, 2019: 23)

Genel olarak, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde dini eğitim kitaplarında ahiret kavramının ele alınış biçimi, dini inançların öğrencilere nasıl öğretildiğini ve ahlaki değerlerin nasıl pekiştirildiğini anlamak açısından önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir.

BULGULAR

Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim müfredatındaki din derslerinin tarihi gelişimini ve din eğitiminin müfredata entegrasyon sürecini ele alıyor. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki müfredat programlarından, özellikle 1924 ve 1926 yıllarındaki programlar detaylandırılarak, din derslerinin içeriği ve amaçları tartışılmış. Çalışma, müfredat programlarının öğrencilerin dini bilgiler ve ahlaki değerlerle donatılmasını amaçladığını vurguluyor (Tosun, 2010: 657; Zengin, 2017: 65).

Özellikle 1924 İlkokul ve Lise müfredatında din derslerinin yer aldığı, bu derslerin Kur'an-ı Kerim ve temel İslami bilgilerin öğretilmesine odaklandığı belirtiliyor. 1926 yılında ise müfredatın daha laik bir anlayışla yeniden düzenlendiği, ancak

din derslerinin yine de önemli bir yer tuttuğu ifade ediliyor. 1924 müfredatında din derslerinin amacı, öğrencilere temel dini bilgileri vermek ve onları İslam inancına katılmaya teşvik etmek olarak açıklanırken, 1926 müfredatında ise daha rasyonel bir toplum yaratma amacıyla din eğitiminin içerik ve amaçlarının genişletildiği anlaşılıyor. Bu değişimlerin Cumhuriyetin temel ilkelerine ve modernleşme sürecine nasıl katkı sağladığını ele alıyor ve dönemin eğitim politikalarının din eğitimi üzerindeki etkilerini inceliyor. 1930 ve 1948 yıllarındaki ilkökul müfredat programlarına ve din derslerine ilişkin detaylı bir inceleme sunuyor. Çalışma, dönemin eğitim politikalarını, değişim süreçlerini ve programların uygulanma biçimlerini kapsamlı bir şekilde ele alıyor (Gözütok, 2003: 46; Cumhuriyetin 50. Yılında Milli Eğitimimiz, 1973: 74; Doğan, 2003: 613; Güngördü- Güngördü, 1966: 302; Eriş, 2006: 35; Binbaşoğlu, 1995: 70-71).

1930 İlkokul Programı ve Din Dersi

Şehir İlkokulları:

- 1930'lu yıllarda ilkökul müfredatında din derslerinin sayısı azaltılmıştır.
- 1930 tarihinde din dersleri sadece 5. sınıf öğrencilerine verilmiştir ve hafta içi Perşembe öğleden sonraları bir saat ders olarak düzenlenmiştir.
- Din derslerinin müfredat içinde zorunlu olmaktan çıkarılması ve daha az vurgulanması, laiklik ilkesinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir.
- 1933 yılında şehir ilkökullarındaki din dersleri müfredattan tamamen kaldırılmıştır.

Köy İlkokulları:

- 1926 Maarif Teşkilatı Kanunu ve 1930 Köy Mektepleri Müfredat Programı ile köy okullarına yönelik farklı bir yaklaşım benimsenmiştir.
- Din dersleri köy ilkökullarında haftalık yarım saatlik bir süreyle verilmiştir ve bu süre zamanla program dışı bırakılmıştır.
- Köy ilkökullarında din derslerinin vurgusu azalmış ve 1930'lu yıllarda tamamen kaldırılmıştır. (İlk Mektep Müfredat Programı, 1930: 229; Binbaşoğlu, 1999: 148).

1948 İlkokul Programı ve Din Dersi

- 1948 İlkokul Programı, 1936 ve 1939 yıllarındaki müfredatların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur ve bu program geniş kapsamlı değişiklikler getirmiştir.
- Din dersi, 1948 programında önemli bir yer tutmamaktadır ve önceki yıllardaki din derslerine yönelik yaklaşımlar ve içerikler büyük ölçüde değişmiştir.
- Program, bireysel gelişim ve çevrenin kişiliğe katkısı gibi modern eğitim anlayışlarına yönelik ilkeler içermektedir.
- 1948 programında esneklik eksiklikleri, çelişkiler ve uygulama sorunları gibi eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştiriler, programın pratikteki başarısızlıklarına işaret etmektedir.

Türkiye'de eğitim ve din derslerinin tarihsel gelişimini anlamak için önemli bir kaynak sunuyor ve dönemin eğitim politikalarının laiklik ilkesinin etkilerini ve eğitim sistemindeki değişimleri gözler önüne seriyor (Fer, 2005: 7-8; İlkokul Programı, 1936: 5; Binbaşoğlu, 1999: 136; Güngördü-Güngördü, 1966: 317-318; Şahin, 2006: 172; Eriş, 2006: 47).

1956 ve 1962 yıllarında Türkiye'de yapılan ilkököl ve ortaokul din dersi müfredatındaki değişiklikleri detaylı bir şekilde ele alıyor. İşte ana noktalar:

1956 Ortaokul Din Dersi Müfredatı

- **Din Derslerinin İçeriği:** 1956 yılında, ortaokullarda ve eşdeğer okullarda din derslerinin müfredatına dair düzenlemeler yapılmıştır. Bu müfredat, Tebliğler Dergisi'nde yayımlanmış ve çeşitli dini konuları kapsayan bir programı içermektedir. Konular, İslam'ın iman, ibadet ve ahlak esaslarını kapsamaktadır. Programda, dini işlemler ve ifadelerin Türkçede kapsamlı olması vurgulanmış, din eğitiminin erişilebilirliğine önem verilmiştir (MEB Tebliğler Dergisi, 1956: 147; Gözütok, 2003: 51).
- **Program Değişiklikleri:** 1956 müfredatı, 1924 programından farklı olarak bazı konuları içermemekte, örneğin "Mebâni-i İslam" ve "İbadetlerdeki Müşterek Faziletler" gibi konular çıkarılmıştır. Bunun yerine, "Kur'an ve Hadis", "Müslümanlıkta Ahiret İnancı", ve "Türklerin Tarih Boyunca İslâm Dinine Hizmetleri" gibi yeni üniteler eklenmiştir. Ayrıca, diğer dinlere dair bilgiler de programa dahil edilmiştir (Okumuş, 2010: 64; Güngördü-Güngördü, 1966: 322-326; Karagöz, 1965: 11-12; Tekişik, 1969: 11; Altunaya, 1999: 220).

1962 İlkokul Programı Taslağı

- **Programın Gelişimi:** 1962 İlkokul Programı Taslağı, 1948 programında gözlenen eksiklikleri gidermeyi amaçlamıştır. Program, daha bütüncül bir eğitim anlayışını benimsemekte ve yerel özelliklere göre uyarlamalar yapılabilmektedir. Programın amacı, öğrencilerin hem fiziksel hem de zihinsel gelişimini desteklemektir (Karagöz, 1965: 50-51).
- **Din Bilgisi Dersi:** 1962 programında, ilkököl müfredatına din bilgisi dersi eklenmiş ve bu dersin içeriği daha sistematik bir şekilde belirlenmiştir. Din bilgisi dersleri haftada bir saat olarak uygulanmış, içerikte özellikle doğadaki olaylar ve dini tavsiyelere uyum konuları vurgulanmıştır (Çelenk, Tertemiz, Kalaycı, 2000: 89).
- **Programın Eleştirisi:** Bazı eleştiriler, programın içeriğinde belirli bir sistematik eksiklik olduğunu ve derslerin uzun ve genel amaçlarla sınırlı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, din bilgisi dersi ile diğer akademik dersler arasındaki ilişki ve entegrasyon eksiklikleri de vurgulanmıştır (Altaş, 2002: 10).

Her iki dönemde de din dersi müfredatında yapılan değişiklikler, eğitimin dini yönünü toplumun ve eğitim sisteminin ihtiyaçlarına göre uyarlamayı hedeflemiştir. Bu değişiklikler, dini bilgilerin öğretiminde hem içeriğin zenginleştirilmesini hem de öğretim yöntemlerinin modernleştirilmesini amaçlamıştır.

1967 Liseler ve Meslek Okullarında Din Bilgisi Dersi

1967 yılında Türkiye'de, liseler ve meslek okullarının I. ve II. sınıflarında okutulacak Din Bilgisi Dersi'ne dair düzenlemeler, laiklik ve anayasanın evrensel egemenlik ilkelerine uygun olarak uygulamaya konmuştur. Bu dersin haftada bir saat olarak belirlenmiş ve ilahiyat fakültelerinin veya ilgili branşlardaki öğretmenler tarafından verilmesi istenmiştir. Program, öğrencilerin maddi ve manevi dünyayı anlayışlarını geliştirmeyi, İslam dininin akılcı, medeni ve ilerici yönlerini öğretmeyi amaçlamıştır. İslam'ın Türk milli ruhuna katkısı, eğitim

programında vurgulanmış ve bu programın uygulama süreci, üç yıl süren bir deneme sürecinden sonra resmiyete kavuşmuştur (MEB 1967: 371-372).

1968 İlkokul ve Din Bilgisi Programı

1968 İlkokul Programı, 1962'deki programın değerlendirilmesiyle oluşturulmuş ve çeşitli eğitim reformlarıyla şekillendirilmiştir. Programın hazırlanmasına etki eden faktörler şunlardır (Tekışık, 1969: 11; Demirtaş, 2008: 48-53):

1. **Dördüncü Milli Eğitim Şurası:** Eğitim sisteminin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla yapılmış önemli bir toplantı.
2. **Wofford Raporu:** 1948 programındaki eksiklikler üzerine hazırlanan ve köy eğitimi, demokrasi eğitimi gibi konuları ele alan bir rapor.
3. **Beşinci Milli Eğitim Şurası:** Eğitim politikalarının yenilenmesi ve eğitim kalitesinin artırılması amacıyla toplanmıştır.
4. **Türkiye Eğitim Milli Komisyonu Raporu:** Eğitim sisteminin genel durumu ve çözüm önerileri üzerine hazırlanmış bir rapor.
5. **Milli Eğitim Planının Hazırlığı İle Görevli Komisyon Raporu:** Eğitimde uzun vadeli hedefler ve stratejiler belirlemiştir.
6. **Planlı Kalkınma Dönemi:** Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde ilköğretim reformları ele alınmıştır.
7. **Talim ve Terbiye Kurulu Çalışmaları:** Eğitim politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında merkezi bir rol oynamıştır.
8. **Yedinci Milli Eğitim Şurası:** Eğitim sisteminin güncellenmesi ve öğretim yöntemlerinin modernize edilmesi amacıyla düzenlenmiştir.
9. **1962 Program Taslağının Deneme Uygulamaları:** Yeni programın etkinliğini değerlendirmek amacıyla yapılmıştır.

1968 İlkokul Programı, özellikle "Türk Milli Eğitiminin Amaçları" ve "İlköğretimin Amaçları" bölümlerinde önceki programlara benzer hedefleri korumuştur. Ancak, bazı dil değişiklikleri ve yeni kavramlar eklenmiştir. Program, öğrencilerin kişisel ve toplumsal gelişimlerini desteklemeyi, demokratik değerlere saygılı ve çağdaş bir eğitim sunmayı hedeflemiştir. 1968 İlkokul Programı'nda, "Türk Milli Eğitiminin Amaçları" ve "İlköğretimin Amaçları" bölümleri 1962 programının aynısını yansıtsa da, dilde bazı ufak değişiklikler ve Türkçeleştirilmiş kelimeler ile küçük güncellemeler yapılmıştır. Bu program, demokratik ve sosyal değerlerin yanı sıra, ekonomik ve mesleki başarıya da önem vermiştir. Programın yeni özellikleri ve öğretim yöntemleri, eğitimde esneklik ve öğrenci merkezli yaklaşımı vurgulamıştır. Ancak, uygulamada yaşanan zorluklar ve eksiklikler, programın yeterince değerlendirilmemesiyle ilişkilidir (Binbaşoğlu, 1999:150-151; Tekışık, 1986: 13-19).

Genel olarak, 1968 İlkokul Programı, önceki programlardan bazı yönlerle farklılık gösterse de, Türk milli eğitim sisteminin sürekliliğini ve çağdaşlaşmasını amaçlayan reformları içermektedir.

1976 Ortaokul Din Bilgisi Programı, din eğitimi ve öğretimi amaçlayan çeşitli hedeflerle yapılandırılmıştır. Program, İslam dininin temel esaslarını öğretmeyi ve öğrencilerin bu esasları yaşamalarına imkan sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, milli benliği geliştirme, içsel dünyayı düzenleme, bilimle ilişkileri ayarlama ve batıl inançlardan uzak durma gibi hedefler de bulunmaktadır (Tekışık, 1969: 66; Çağlar, 1999: 138)

Programın ana hedefleri şunlardır (Binbaşoğlu, 1999: 158):

1. İslam dininin iman, ibadet ve ahlak esaslarını öğretmek.
2. Türk-İslam ruhunu ve milli kişiliği kazandırmak.
3. Öğrencilerin iç dünyalarını düzenlemek ve toplumla ilişkilerini dini yönden desteklemek.
4. Batıl inançlardan uzak, bilimsel ve saygılı bir dini bakış açısı kazandırmak.
5. Hz. Muhammed'in yaşamını ve öğütlerini öğretmek.
6. Ahirete imanın gerekliliğini kavratmak.
7. Din ve millet bilincini geliştirmek.

Programın içeriğinde, her konunun ayet ve hadislerle desteklenmesi, ahlaki değerlerin vurgulanması, ibadetlerin uygulanarak öğretilmesi ve Hz. Muhammed'in örnek kişiliğinin anlatılması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, okul dışı yanlış bilgilerin düzeltilmesi ve öğrencilerin dini kaynaklarla tanışması amaçlanmıştır.

1976 programı, önceki programlardan farklı olarak, dini içerikleri ve konuları yenileyerek, özellikle iman şartlarını ve yeni üniteleri ekleyerek daha kapsamlı bir yaklaşım sunmuştur (MEB, 1976: 338).

1976 Ortaokul ve Lise Din Bilgisi Programları, önceki yılların programlarına kıyasla bazı önemli değişiklikler ve iyileştirmeler içermektedir.

1976 Ortaokul Din Bilgisi Programı:

- **İçerik ve Yapı:** Program, din eğitimi ve öğretimi, İslam dininin temel esaslarını öğretmeye odaklanarak genişletmiştir. 1. ve 2. sınıflarda yer alan konular, 3. sınıfa da dahil edilmiştir. Program, iman, ibadet ve ahlak konularını ana başlıklar olarak ele alır ve önceki programlardan farklı olarak üniteler daha sistematik bir şekilde düzenlenmiştir.
- **Yeni Eklenen Üniteler:** İslam dininin temel prensipleri, ibadetlerin temeli ve çeşitli dini terimler gibi konular 1976 programında yeni olarak eklenmiştir. Ayrıca, 3. sınıfın içeriği, önceki 1. ve 2. sınıf konularını kapsayacak şekilde genişletilmiştir.
- **Eğitim Yaklaşımı:** Program, öğrencilerin dini ve milli kimliklerini geliştirmeye yönelik hedefler koymuş, öğretmen merkezli bir anlayış benimsemiştir. Din bilgisi, öğrencilerin ilgi ve seviyelerine uygun şekilde düzenlenmiştir (MEB, 1976: 338).

1976 Lise Din Bilgisi Programı:

- **İçerik ve Yapı:** 1976 programı, 1967 programına kıyasla daha ayrıntılı ve sistematik bir yapı sunar. Din dersleri 1., 2. ve 3. sınıflarda haftada birer saat olarak devam eder. Konular daha genişletilmiş ve sistematik bir şekilde sunulmuştur.
- **Değişiklikler:** 1967 programında yer alan bazı konular, 1976 programında farklı sınıf seviyelerine yayılmış ve genişletilmiştir. Örneğin, "Dinler Tarihi" ve "Din ve Fert İlişkileri" gibi konular daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.
- **Eğitim Yaklaşımı:** Program, milli ve manevi değerleri ön planda tutarak, rasyonel bir din anlayışı sunar ve toplumdaki yanlış dini bilgileri düzeltmeyi amaçlar. Eğitim anlayışında büyük bir değişiklik olmamakla birlikte,

konular daha detaylı ve sistematik bir şekilde sunulmuştur (Taşpolatoğlu, 1993: 54).

Her iki program da dini bilgiye ulaşmayı ve milli kimlik oluşturmayı amaçlarken, içeriklerini daha düzenli ve kapsamlı bir şekilde sunmayı hedeflemiştir. Programlar, öğretmen merkezli bir yaklaşım benimsemekte olup, yöntem ve teknikler hakkında ayrıntılı bilgi içermemektedir.

1980 Sonrası Din Öğretimi Programı (1980-2006):

1982 Temel Eğitim ve Ortaöğretim Din ve Ahlak Bilgisi Programı:

1. Geliştirilme Süreci ve Model:

- 1982'de, program geliştirme sürecinin standardize edilmesi amacıyla çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. Bu sürecin sonucunda yeni bir program modeli kabul edilmiş ve 2142 sayılı Tebliğler Dergisi'nde yayımlanmıştır. Bu model, Taba-Tyler modeline dayalı olarak önerilmiştir. 1990'larda programların bu model doğrultusunda hazırlanması önerilmiş, ancak daha serbest bir yaklaşım benimsenmiştir.

2. Yürürlük ve İçerik:

- 8 Aralık 1981'de, temel eğitim ve ortaöğretim için mevcut din ders programları kaldırılmış ve "Din Bilgisi ve Ahlak Dersleri" adı altında yeni bir program oluşturulmuştur. 18 Şubat 1982'de onaylanan bu program, temel eğitim ve ortaöğretim olmak üzere iki kademe uygulanmaya başlanmıştır.

3. Programın Amaçları ve İlkeleri:

- 1982 programının amacı, Atatürk'ün laiklik ilkesine uygun olarak, öğrencilere din, İslam ve ahlak bilgisi kazandırmak ve iyi ahlaklı bireyler yetiştirmektir. Program, laiklik ilkesine, düşünce özgürlüğüne ve Atatürkçülüğe vurgu yapar. Diğer derslerle bağlantı kurma, bilimsel temellere dayanma ve öğrencilere ahlaki değerler kazandırma gibi ilkeler belirlenmiştir.

4. Öğretim İçeriği:

- Programda, 4 ve 5. sınıflarda Allah'ı ve Peygamberi tanıma, İslam'ın inanç ve ibadet kurallarını öğrenme, temizlik ve ahlaki değerler gibi konular yer alır. 1968 programıyla kıyaslandığında, 1982 programında içeriğin genişletildiği ve bazı ünitelerin yeniden düzenlendiği görülür. Ayrıca, 1982 programında yer alan yeni üniteler, önceki programlarda bulunmayan konuları içerir.

5. Önemli Noktalar:

- Programın öne çıkan özellikleri arasında, laiklik ilkesine uyum, din ve düşünce özgürlüğüne zarar vermeme, ve bilimsel veriler ışığında din eğitimi verilmesi vurgulanır. Program, milli birlik ve beraberlik, insan sevgisi ve ahlaki değerlerin pekiştirilmesine yönelik hedefler belirler.

1982 Temel Eğitim ve Ortaöğretim Din ve Ahlak Bilgisi Programı'nın genel yapısını ve amaçlarını kapsar, dönemin din öğretimi anlayışını ve programdaki değişiklikleri anlamaya yardımcı olur. (MEB, 1982: 155).

1982 Temel Eğitim Din ve Ahlak Bilgisi Programı, 1976 Ortaokul Din Bilgisi Programı'ndan önemli değişiklikler içermektedir. 1976 programındaki hedefler, 1982 programında sadeleştirilmiş ve bazı milliyetçi vurgular çıkarılmıştır. Örneğin, Türk-İslam sentezini vurgulayan cümleler kaldırılmış, ancak Hz. Muhammed'in ahlakı gibi konulara yer verilmiştir.

1982 programında, din ve ahlak bilgisi öğretimi için belirlenen amaçlar, İslam dinine odaklanarak öğrencilerin temel kavramları öğrenmelerini, ahiret bilincini kazanmalarını ve hoşgörülü bireyler olmalarını hedefler. Temizlik, iyilik ve doğruluk gibi evrensel ahlaki değerlerin İslam'ın bir parçası olduğu vurgulanır. Ayrıca, milli değerler ve Atatürk ilkeleri de önemsenmiştir.

Ünite içerikleri, 1976 programından farklı olarak daha çok İslam'ın merkezde olduğu bir yapıdadır. Örneğin, "Dini Bize Gönderen Yüce Varlık Kimdir?" ve "Allah'ın Din Elçileri: Peygamberler" gibi konular, 1982 programında farklı ünitelerde yer alır ve bazı konular yeni eklemelerle genişletilmiştir. Ayrıca, laiklik ve İslam ilişkisi gibi konuların da ele alındığı görülür. 1982 programı, öğrenci merkezli bir yaklaşıma sahip olup, konu ve öğretmen merkezli davranışçı bir anlayış sergiler. Öğretim yöntemleri, materyal kullanımı ve değerlendirme kriterleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir, ancak ders materyallerinin önerilmesi önemsenmiştir. 1982 ve 1988 yıllarında yürürlüğe giren Türkiye'deki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları arasında önemli farklar ve benzerlikler bulunmaktadır (MEB, 1982: 156).

1982 Ortaöğretim Din ve Ahlak Bilgisi Programı:

- **Amaçlar:** 1982 programı, ortaöğretimde din ve ahlak bilgisinin ortak hedefler üzerinden yürütülmesini öngörür. Bu hedefler arasında dinin gerekliliği, dini bilgi edinimi, İslam ahlakının temel ilkeleri, milli birlik ve beraberlik, hoşgörü, bilim ve aklın teşviki, ve Hz. Muhammed'in özelliklerinin vurgulanması yer alır.
- **İçerik:** Program, 1976 Lise Din Bilgisi Programı ile bazı benzerlikler gösterir, ancak içerikte farklılıklar vardır. Örneğin, 1982 programında bazı konular (örneğin, "İslam'da sosyal yardımlaşma") 1976 programında yer alanlardan farklı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, 1982 programı, 1976 programındaki birçok konuyu yeniden düzenler ve bazılarını çıkarır.
- **Yaklaşım:** 1982 programı, din bilgisi eğitimini daha öğrenci odaklı hale getirmiş ve entelektüel bir yaklaşımı benimsemiştir. Eğitimde dinin stratejik düzenleri ve milli değerlerle ilişkili olarak, daha akademik bir yaklaşıma yönelmiştir (MEB, 1982: 160).

1988 İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı:

- **Değişiklikler:** 1988 programı, 1982 programına kıyasla bazı önemli değişiklikler içerir. Program, ilkokuldan başlayarak ilköğretim düzeyini kapsamaya başlamıştır ve çeşitli dini inançlar hakkında bilgi yayma hedefini benimsemiştir.
- **Yeni Eklmeler:** Programda, dini özgürlüklerin ve laiklik ilkesinin vurgulandığı yenilikler bulunur. Örneğin, din özgürlüğünü koruma amacıyla Hristiyanlık ve Yahudilikle ilgili konuların belirli sınırlar içinde tutulması hedeflenmiştir. Ayrıca, insan hakları, düşünce ve vicdan özgürlüğü gibi konulara da ağırlık verilmiştir.

- **Sosyal Konular:** 1988 programında, sosyal sorumluluk ve milli değerlerin öne çıktığı yeni konular eklenmiştir. Bu konular arasında Atatürk İlkeleri, vatan ve millet sevgisi, terörle mücadele gibi başlıklar yer almaktadır.

1982 ve 1988 programları, dönemin eğitim politikalarına ve toplumsal ihtiyaçlara bağlı olarak din eğitiminin içeriğinde ve yaklaşımında önemli değişiklikler yapmıştır. 1982 programı daha çok dinin akademik yönünü ve milli değerleri vurgularken, 1988 programı laiklik ilkesini koruma ve sosyal konuları eğitime entegre etme amacını güdümektedir (Gündüz, 2010: 553).

1992'de kabul edilen Türkiye'nin İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programı, önceki programlarla bazı benzerlikler ve değişiklikler göstermektedir. Bu programda, 1982'deki programın genel hedefleri korunsa da, bazı içerik değişiklikleri yapılmıştır. Özellikle, 4. ve 5. sınıflar için "Ailemiz, Evimiz ve Çevremiz" ve "Atatürkçü Teorinin Karakteristik Önemli Yaklaşımları" gibi konular müfredattan çıkarılmış, Atatürk İlkeleri ve şiddet tehdidi de 5. sınıftan kaldırılmıştır (MEB, 1992: 222).

1982, 1988 ve 1992 yıllarındaki programlar, benzer hedeflerle ilerlemekte olup, din kültürü ve ahlak bilgisinin toplumsal birlik ve beraberliği vurgulayan bir yaklaşımla sunulmuştur. Programlar, İslam'ın bilim ve akıl ile uyumlu olduğunu, ulusal birlik ve beraberliği teşvik ettiğini vurgulamaktadır. 1982 ve 1992 programları arasında, temel hedeflerin ve içeriklerin benzer olduğu ancak bazı detaylarda farklılıklar bulunduğu belirtilmektedir (MEB, 1982: 156, MEB, 1992: 222).

Orta öğretim seviyesinde, din eğitim kitaplarında ahiret inancı, hayatın anlamı gibi konular yer almaktadır. Bu konular, 1967'den itibaren çeşitli kitaplarda işlenmiş, ancak anlatım biçimleri ve detayları değişiklik göstermiştir. Örneğin, 2005 ve 2010 yıllarındaki kitaplarda ahiret inancı ve hayatın anlamı konuları genişletilmiş ve sosyal iletişim açısından önemine vurgu yapılmıştır. 2018 programında ise ahiret inancı İslam'ın temel inanç esasları arasında yer almaktadır. Genel olarak, ahiret inancı ve hayatın anlamı konularının din eğitiminde sürekli bir yer tutması, İslam dininin temel prensiplerinin öğretimi açısından önemlidir. Din eğitimi ve müfredatında ahiret inancının nasıl işlendiğini ve çeşitli kavramların nasıl tanımlandığını ele almaktadır (Hocaoğlu, 1971: 41, Okutan, 1980: 57; Türkmen, 1968: 16; Cankat, 1973: 24):

1. Ahiret İnancı ve Hayatın Anlamı:

- **Okutan** (1980), ahiret inancını, dünya hayatının bir imtihan yeri olarak görür ve kişinin maddi ve manevi yönlerden test edildiğini vurgular.
- **Bolay** (1982), dünyayı ahiretin kazanıldığı bir yer olarak kabul eder ve hayatın bir amacı olduğunu belirtir. Ahiret inancı, dünyadaki davranışları düzenler.
- **Aydın** (1987), dünyanın bir imtihan yeri olduğunu ve ölümden sonra devam eden şeylerin, kişisel doğamız olduğunu ifade eder.

2. Müfredat ve Ders Kitapları:

- **2007 Ortaöğretim Programı:** 'Hayatın Anlamı' konusuna yer verilmemiş, 2010 yılında ise 12. sınıf müfredatında bu konu işlenmiştir.
- **2018 Müfredatı:** Ahiret inancının insan hayatına katkıları, düzenli ve sorumlu yaşam gibi özellikler ele alınmıştır.

- **Çelik ve Pınarbaşı-Özdemir** gibi yazarlar, ahiret inancının bireysel ve toplumsal değerlerine dikkat çekmiştir.

3. Ahiret Kavramları:

- **Hocaoğlu** (1971), kıyamet, hesap günü, cennet, cehennem gibi kavramları detaylı olarak açıklar.
- **Cankat** (1973), kıyamet, cennet, cehennem ve şefaath kavramlarına değinir.
- **Gürtaş-Uzunpostalcı** (1975), kıyamet, berzah, cennet ve cehennem kavramlarını geniş bir şekilde açıklar.

4. Gelişmeler ve Değişiklikler:

- **2000'li Yıllar:** Ahiret inancına dair açıklamalarda yenilikler gözlemlenmiştir. 2007 ve 2010 ders kitaplarında ahiret kavramları tanımlanmış, ancak temel kavramlarda büyük değişiklikler olmamıştır.

Ahiret inancı din ders kitaplarında bireysel ve toplumsal açıdan geniş bir şekilde ele alınmış, farklı yıllarda yayımlanan kitaplarda kavramların açıklamaları detaylandırılmıştır. Bu konuda yapılan incelemeler, ahiret inancının din eğitimi ve müfredatında nasıl önemli bir yer tuttuğunu ve öğrencilerin bu kavramları anlamalarının sağlandığını ortaya koymaktadır. Türkiye'de ortaöğretim din dersi kitaplarında ahiret inancına ilişkin kavramların ele alınışını ve değişimini inceliyor:

1. Ahiret Kavramları:

- **Çelik ve Arkadaşları (2018):** Ahiret, ölümden sonra başlayıp sonsuza kadar süren yaşam olarak tanımlanır. Kavramlar arasında kıyamet, hesap, cennet, cehennem, teçhiz, gasil, tekfin, teşyi ve vasiyet bulunur. Ölüm, beden ruhundan ayrılması olarak açıklanır ve çeşitli ahiret terimleri detaylıca ele alınır.
- **Pınarbaşı-Özdemir (2019):** Ahiret kavramları arasında ölüm, kıyamet, haşir, mizan, cennet ve cehennem bulunur. Kitapta ahiret dönemi detaylı olarak açıklanırken, kıyamet, ba's ve haşir gibi terimler üzerine de ayrıntılar verilmiştir.

2. Ayet ve Hadis Kullanımı:

- **1967-2005 Dönemi:** Bu dönemde, ahiret kavramlarına dair ayet ve hadisler genellikle az yer verilmiştir. Bolay (1982) ve Aydın (1987) gibi bazı kitaplarda ahiret kavramlarına yer verilmediği gözlemlenmiştir.
- **2005 Sonrası:** Ahiret kavramlarının ders kitaplarında daha belirgin ve çeşitli biçimlerde yer alması beklenmiştir. Bu dönemde ayet ve hadislerin kullanımı artmış ve 2018 sonrası kitaplarda daha zengin içerikler sunulmuştur.

3. 2018 Öğretim Programı ve Sonrası:

- **Çelik (2018) ve Pınarbaşı-Özdemir (2019):** 2018 itibarıyla ders kitaplarında ahiret konusunu ele alan ünitelerde çok sayıda ayet ve hadis kullanılmıştır. Ayetler ve hadisler, konunun bağlamına uygun olarak kitaplarda geniş bir şekilde yer bulmuştur. Ahiret inancının öğretiminde ayet ve hadislerin daha kapsamlı bir şekilde kullanılması, öğrencilerin konuyu daha iyi anlamalarına katkıda bulunur.

4. Kaynak Bilgileri:

- **Kaynakça ve Dipnotlar:** Özellikle 2005 Öğretim Programı ile birlikte, din dersi kitaplarında ayet ve hadislerin kaynakları belirtilmeye başlanmıştır. Ancak, 2005 öncesi kitaplarda genellikle kaynak bilgiler verilmemiştir.

Türkiye’de ortaöğretim din dersi kitaplarının ahiret inancını öğretme yaklaşımlarındaki değişimleri ve gelişmeleri kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Din dersi kitaplarındaki kaynak kullanımı ve atıflarla ilgili yapılan değerlendirmeler şu şekilde özetlenebilir:

1. Kitap Kaynakları ve Atıflar:

- Gürtaş'ın ders kitabında, Ahmet Hamdi Akseki'nin “İslam Dini” ve M. Rahmi Balaban'ın “İlim-Ahlak-İman” adlı eserlerinden yararlanılmıştır.
- Okutan'ın kitabında, ayet meallerinin Pictkhal Marmaduke'nin “Kur'anı Kerim'in Konularına Göre Ayrılmış Türkçe Anlamı”ndan alındığı düşünülmektedir. Ayrıca, kaynakçadaki eserler metin içinde atıfta bulunulmaması olumsuz bir durum olarak değerlendirilmektedir.
- 2007 ve 2010 yıllarına ait din dersi kitaplarında, ayet meallerinin genellikle Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) yayınlarından alındığı görülmektedir. 2010 kitabında ayrıca hadisler ve bazı kavram açıklamaları için farklı kaynaklar kullanılmıştır.

2. 2005 ve Sonrası Gelişmeler:

- 2005 yılı sonrası kitaplarda kaynakların metin içinde dipnotlarla belirtilmesi gibi bir gelişme yaşanmıştır. Ancak kaynak sayısının yetersizliği ve eksik atıflar gibi sorunlar devam etmektedir.
- 2018 itibarıyla kullanılan kitapta ayet meallerinin ve hadislerin kaynakları genellikle kaynakça bölümünde verilmiştir. DİB yayınları ve diğer eserler referans olarak kullanılmıştır.

3. Kaynak Kullanımı Sorunları:

- 2005 öncesi kitaplarda genellikle sadece ayet ve hadis bilgileri sunulmuş, kaynakçadaki eserler metin içinde belirtilmemiştir. Bu, kitapların güvenilirliğini ve akademik niteliğini etkileyen bir eksiklik olarak görülmektedir.
- 2005 sonrası kitaplarda, kaynakların metin içinde daha belirgin şekilde belirtilmesi olumlu bir gelişme olsa da, kaynak sayısının artırılması ve daha fazla detay verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Din dersi kitaplarının kaynak kullanımı ve atıflarındaki değişiklikleri ve mevcut sorunları genel hatlarıyla yansıtmaktadır.

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde dini kitaplarda ahiret kavramının ele alınışı, dönemin siyasi, sosyal ve eğitimsel dinamiklerinin bir yansımasıdır. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlayan laikleşme süreci, din eğitiminin içeriğinin de yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu süreçte, ahiret inancı İslam'ın temel inançlarından biri olarak korunmuş, ancak ahlak ve fazilet gibi konulara vurgu yapılarak toplumsal düzenin sağlanması amaçlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında geleneksel İslami eğitim anlayışı Osmanlı'dan miras alınmış ve yaygın

olarak uygulanmıştır. Ancak zamanla eğitim sistemi daha laik bir hale gelmiş, özellikle 1950'lerden sonra dini değerlere olan ilgi artmıştır.

Cumhuriyet dönemi dini kitaplarında ahiret kavramı, Kur'an ve hadislerden delillerle desteklenerek ele alınmıştır. Bu eserlerde, ahiret inancının bireylerin ahlakını teşvik ettiği ve toplumsal düzeni sağladığı vurgulanmıştır. Laiklik ilkesine uygun olarak, öğrencilerin dinin temel ilkelerini eleştirel ve rasyonel bir bakış açısıyla kavramaları hedeflenmiştir. Eğitimdeki laikleşme süreciyle birlikte, dini literatür de düzenli olarak revize edilmiş ve güncellenmiştir.

Ahiret kavramı, İslam inancının temel taşlarından biridir ve insanların öldükten sonra yeniden dirileceği ve hesap vereceği inancına dayanır. Cumhuriyet dönemi dini yazılı eserlerinde, ahiret öğretisi ve İslam'daki yeri ve önemi geniş bir şekilde ele alınmış, konuyla ilgili ayet ve hadisler sunulmuştur. Ahiretin varlığı kanıtlanmış ve Müslümanların ona nasıl iman etmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu eserlerde, insanların ölümden sonraki deneyimleri detaylandırılmış, kabir hayatı, kıyamet günü, diriliş günü, hesap verme, cennet ve cehennem gibi kavramlar açıklanmıştır. Ahiret inancının Müslümanların günlük yaşamlarına etkisi üzerinde durulmuş ve bu inancın doğru davranışları teşvik ettiği, adalet ve hakikat ilkelerini takip etmeyi sağladığı belirtilmiştir.

Cumhuriyet dönemi boyunca dini kitapların içeriği zaman zaman değişiklik göstermiştir. 1930'lardan 1950'lere kadar olan dönemde din eğitimi daha seküler bir seyir izlerken, 1950'den sonra daha dindar bir hale gelmiştir. Bu değişiklikler, ahiret kavramının tartışılma biçimini de etkilemiştir. Cumhuriyet dönemi dini metinlerinde ahiret düşüncesi, İslam inancının temel kavramlarından biri olarak ele alınmış ve ahlaki bir perspektiften değerlendirilmiştir. Laiklik ilkesi ve eğitimin sekülerleşmesi, bu kavramların dengeli bir şekilde sunulmasını sağlamıştır. Bu çaba, bireylerin ahlaki gelişimini teşvik etmeyi ve toplumsal düzeni sağlamayı amaçlamıştır.

Öğrencilere yönelik dini ideoloji kitaplarında, ahiret kavramının öğretilmesinde ahlak ve etik ilkelerin tanıtılması hedeflenmiş, bu ilkelerin günlük yaşamda uygulanması amaçlanmıştır. Laiklik ilkesi çerçevesinde, din öğretiminin bilimsel ve akılcı temellere dayalı olarak yaygınlaştırılması hedeflenmiş ve müfredatlar buna göre düzenlenmiştir.

Cumhuriyet döneminde uygulanan din eğitimi müfredatı, zaman zaman revize edilmiştir. Bu sürecin devam ettirilmesi ve modern eğitimin gereklerine uygun olarak güncellenmesi önemlidir. Ahiret kavramının ele alınışında, öğrencilerin eleştirel düşünme yeteneklerini geliştirmelerine olanak tanıyacak yöntemler kullanılmalıdır.

Dini eğitimin, laiklik ilkesi çerçevesinde sunulması, öğrencilerin dinin temel ilkelerini rasyonel ve eleştirel bir bakış açısıyla kavramalarını sağlar. Bu dengeyi koruyarak, ahiret kavramının ahlaki ve etik boyutları üzerinde durulmalıdır.

Ahiret inancının bireylerin ahlaki gelişimine katkıda bulunduğu gerçeği göz önünde bulundurularak, dini eğitimde ahlak ve fazilet konularına daha fazla yer verilmelidir. Bu, toplumsal düzenin sağlanmasına da katkıda bulunacaktır. Din eğitimi müfredatında modern pedagoji yöntemlerinin kullanılması, öğrencilerin dini kavramları daha iyi anlamalarını sağlar. Ahiret kavramının öğretiminde, interaktif ve öğrenci merkezli yöntemler kullanılmalıdır. Din eğitimi veren öğretmenlerin, laiklik ilkesi ve modern eğitim yöntemleri konusunda sürekli olarak eğitilmesi önemlidir. Öğretmenlerin bu konularda bilgi ve beceri sahibi olmaları, öğrencilerin dini kavramları daha iyi anlamalarını sağlayacaktır.

Ahiret inancı ve dini kavramların toplumda daha geniş bir şekilde anlaşılması için çeşitli kültürel ve toplumsal etkinlikler düzenlenmelidir. Bu etkinlikler, ahiret kavramının ahlaki ve etik boyutlarını vurgulayarak, toplumsal düzenin sağlanmasına katkıda bulunabilir.

Cumhuriyet dönemi dini kitaplarında ahiret kavramının ele alınışı, dönemin siyasi, sosyal ve eğitimsel dinamiklerinin bir yansımasıdır. Bu sürecin devam ettirilmesi ve modern eğitimin gereklerine uygun olarak güncellenmesi, dini eğitimin laiklik ilkesi çerçevesinde sunulması ve ahlak ile fazilet konularına daha fazla yer verilmesi önemlidir. Ayrıca, modern pedagojik yaklaşımların kullanılması ve öğretmen eğitimlerinin sürekli olarak güncellenmesi, öğrencilerin dini kavramları daha iyi anlamalarını sağlayacaktır. Toplumsal ve kültürel etkinlikler de, ahiret kavramının toplumda daha geniş bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

KAYNAKÇA

- Avcı, Sedat (2019). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programına Yönelik Öğretmen Görüşleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), s.23.
- Ayhan, Halis, (2004). *Türkiye’de Din Eğitimi*, İstanbul, DEM Yayınları, s. 32.
- Altaş, Nurullah (2002). “Türkiye’de Örgün Öğretimde Dinin Yeri (1924-1980 Arası Din Öğretimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme)”, *Marife*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 3.
- Altıntaş, Ramazan (2003) “İslamî Anlayışa Göre “el-Hayâtü’-d-Dünya” Kavramını Yorumlama Biçimleri”, *Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII / 1, 2003, s. 129-159
- Aydın, Mehmet (1987). *Liseler İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3*. İstanbul: MEB Devlet Kitapları.
- Altunaya, Niyazi, (1999). “Türkiye Cumhuriyeti’nde Din Eğitimi”, *75 Yılda Eğitim*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s.200-220.
- Alp, Hayrünisa, (2017), *Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Türkiye’de İlköğretim ve Müfredat Programları (1913-1936)*, İstanbul, Nobel Bilimsel Eserler, s. 34-35.
- Bal, Mehmet (2017). *İlköğretim 7. Sınıf Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatında Yer Alan “Melek ve Ahiret İnancı” Adlı Ünitenin Kazanımlarını Elde Etme Düzeyleri İle Korku ve Kaygıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, s.33.
- Bayraklı, Bayraktar (1999). *Kur’an’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İstanbul: İfav Yayınları, s. 60.
- Bolay, Süleyman Hayri (1982). *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2*. İstanbul: MEB Devlet Kitapları.
- Binbaşoğlu, Cavit, (1999). *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Bilimleri Tarihi*, Tekışık Yayıncılık, Ankara, s. 134.
- Bolay, Süleyman Hayri (1982). *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2*. İstanbul: MEB Devlet Kitapları.
- Başar, Erdoğan, *Milli Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)*, (İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004), s. 190.

- Cicioğlu, Hasan, (1985). *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişim)*, 2. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, s. 36.
- Cankat, Süheylâ (1973). *Din Bilgisi Lise ve Dengi Okullar I ve II*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Çağlar, A. (1999). 75. Yılında Cumhuriyet'in ilköğretim birikimi. 75 Yılda Eğitim (s. 125-144). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Coşkun, Ali, (2008). "Dinin Sosyal Gerçekliği, Dünyevileşme, İslam ve Türkiye", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (19), s. 15
- Çapku, Ahmet (2009). *İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd Düşüncesinde Ahiret*, 1. b., İstanbul: Kayıhan Yay., s. 21
- Çelenk Süleyman, Tertemiz Neşe, Kalaycı Nurdan (2000)., *İlköğretim Programları ve Gelişmeler*, (Haz. Atilla Tazebay), Nobel Akademik Yayıncılık, s. 39-40.
- Çelik, Bekir vd. (2018). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*. Ankara: MEB Devlet Kitapları.
- Çiftçi, Adil, (2000). *Fazlur Rahman ile İslamı Yeniden Düşünmek*, 1.b., Ankara: Kitabiyât yay., s. 213-216.
- Çölgeçen, Kenan (2013). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, 2. b., Denizli: Yağmur Form Matbaacılık, s.174.
- Güngördü, Kemal – Güngördü, Necmiye, (1966). *Yeni İlkokul Programı Uygulama Kılavuz ve Program Geliştirme Tarihçesi*, Acar Matbaası, İstanbul, s.302.
- Gürtaş, Ahmet - Uzunpostalıcı, Mustafa (1975). *Liseler İçin Din Bilgisi I-II*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Gündüz, M. (2010). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarının Pedagojik Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, s.47
- Gürel, Ramazan (2020). *Cumhuriyetten Günümüze İlk Ve Ortaöğretimde Peygamber İnancı Öğretimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, s.387.
- Gözütok, F. Dilek, (2003). "Türkiye'de Program Geliştirme Çalışmaları", *Milli Eğitim*, Sayı: 160, (Güz), s.46
- Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, (2001). *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, 2. b., Konya: Tekin Kitabevi, s. 439.
- Eriş, Sevgi,(2006). *1961-1987 Yılları Arasında Gerçekleştirilen Milli Eğitim Şûraları ve Alınan Kararların Uygulamaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s. 35.
- Ergün, Mustafa, (1982). "Atatürk Devri Türk Eğitimi", *Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi*, s. 64.
- Fer, Seval, (2005). "Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programı Üzerine Bir Değerlendirme", (Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu), *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi ve Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi*, 7-9 Aralık, İstanbul, s. 7-8.
- Fersahoğlu, Yaşar (2022). *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 2. b., İstanbul: Marifet Yayınları.
- Dönmez, Kazım, Özyurt, Sinan, Taş, Ubeydullah, (2023). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, MEB Yayınları, s.81-85.

- Doğan, Recai, (2003). “1980’e Kadar Türkiye’de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar (İstanbul 28-30 Mart)*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 612-614.
- Hood, R. W. (1958). *The Psychology An Introduction to Religious Experience and Behaviour*, New York.
- Holm, Nils G. (2007). *Din Psikolojisine Giriş*, (Çev. Abdülkerim Bahadır), 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Hocaoğlu, Mehmet (1971). *Din Bilgisi Lise: 1 ve 2*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, ed. Dr. İrfan Neziroğlu ve Dr. Tuncer Yılmaz, (2013). Ankara, TBMM Başkanlığı Yayınları, c. 1, s. 47.
- Tarhan, Nevzat, (2010). *İnanç Psikolojisi*, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Türkmen, Faik (1968). *Din Bilgisi Liseler ve Dengi Okulların Birinci ve İkinci Sınıfları İçin*. Ankara: Yeni Adım Basımevi.
- Taşpolatoğlu, Ayşegül Esener,(1993). *Türk Milli Eğitiminde Cumhuriyet’ten Günümüze Program Geliştirme ve Bir Eğitim Programının Temel Özelliklerine İlişkin Uzman Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 37-39.
- Tekışık, Hüseyin Hüsnü, (1969). *Yeni İlkokul Programı Uygulama Rehberi*, Rehber Yayınevi, Ankara, s. 11.
- Toprak, Süleyman (1997). “Haşır”, *DİA*, C. XVI, İstanbul: TDV Yayınları, s. 416-417.
- Tosun, C. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programlarında Diğer Dinler. Dinler Tarihi Araştırmaları VII. Türkiye’de Dinler Tarihi: Dünü, Bugünü ve Geleceği içinde*, (ss. 655-672). Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 657.
- Topaloğlu, Bekir, (1988).”Ahiret”, *DİA*, C. I, İstanbul: TDV Yayınları, s. 543.
- Harman, Ömer Faruk-Topaloğlu, Bekir, (1993). “Cehennem”, *DİA*, cilt: V, İstanbul.
- Karagöz, Süleyman, (1965). *Program Geliştirmede Rehberlik*, Öğretmeni İş Başında Yetiştirme Bürosu Yayınları, Ankara, s. 13
- Karaca, F. (2010). *Dindarlığın gelişimi*. H. Hökelekli (Ed.) *Din Psikolojisi içinde* (ss. 118-142). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Keskin, Mustafa, (2004). “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, (2), s. 10.
- Kamıran Birand, “Dinin Mahiyeti Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1-4), (1957), s. 128
- Koç, Mustafa (2001). “Din Psikolojisi Açısından ‘Ölüm Sonrası Hayat’ Kavramına Semantik Bir Yaklaşım”, *Ekev Akademi Dergisi*, Ankara Sosyal bilimler, C.3, S.1, s. 161.
- Köylü, Mustafa (2004). “Ölüm Olayının Çocuklar Üzerinde Etkisi ve Ölüm Eğitimi”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, s. 5-95.

- Okumuş, Ejder, (2010). *Toplumsal Değişme ve Din*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, s. 64-65,
- Okutan, Ömer, (1980). *Lise ve Dengi Okullar İçin I-II*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Öztürk, S. (2005). *Türkiye'de Din Eğitimi ve Laiklik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s.25.
- Polat, Fazlı, (2013). *Gündelik Yaşam, Tercihler ve Din*, Sage Yayıncılık, Ankara.
- Pargamanet, Kenneth (2005). I. "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme", (Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu), *ÇÜİFD*, 5 (1), s. 289.
- Pınarbaşı Bekir, Özdemir Fikri, (2019) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*. Ankara: SDR Dikey Yayıncılık, s.12.
- Şahin M. Süreyya, (1993). "Cennet" , *DİA*, C.7, İstanbul: TDV Yayınları, s.374.
- Şahin, Çavuş, (2006). "Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programlarında Esnek Program ve Uygulaması", *Milli Eğitim*, S. 171, Yaz, s. 172
- Kaya, A. (2017). *Eğitimde Din ve Değerler*. İstanbul: Eğitim Yayınları, s.21
- Kurt, Abdurrahman, (2008). "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), s. 75.
- Zengin, Mahmut, (2017). "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 19, S. 36, s. 117.
- Varlı, Abdüssamed (2005). *Kur'an'da Dünya Ahiret Dengesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.112.
- Yapıcı, Asım, (2007). *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Adana.
- Yavuz, Kerim,(1982). "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (5), s. 88,
- Yürük, Tuğrul, (2010). "Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları", *Dini Araştırmalar*, c. 13, sy. 36, s. 73-74.
- Yazır, Elmalılı Hamdi (2000). *Hak Dini Kur'an Dili*, C.V, İstanbul: Huzur Yayınevi, s.154.